

OLGA MASTIANICA-STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas, Lietuva
Lithuanian Institute of History, Lithuania

VIEŠOJO DISKURSO GALIA: LIETUVIŲ INTELIGENTIJOS SAVIKŪRA PERIODINĖJE SPAUDOJE (XIX A. PABAIGA–XX A. PRADŽIA)¹

The Possibility of Public Discussion: Lithuanian Integration of
Intelligence in the Periodic Press (The End of the 19th Century–
The Beginning of the 20th Century)

SUMMARY

In Lithuania, as well as in Central and Eastern Europe, the active pursuit of the intelligentsia as a separate group of society continues. This article attempts to find out how the Lithuanian intelligentsia used public discourse in the formation of group identity at the end of the nineteenth century and at the beginning of the 20th. Based on discursive practices, the intelligentsia sought to define itself as a separate group of society, to determine its place and role in a modern society. The aim of the article is to identify the discursive strategies by which the Lithuanian intelligentsia of that time sought to support their individual and collective self-awareness. The concept of public discourse is used for practical reasons and is defined through the principles of selection for used sources. These sources are written texts intended for the general public and for the public-press publications. It is assumed that the intelligentsia used this kind of literature as a tool for the development of a group of people and a self-image.

SANTRAUKA

Lietuvoje, taip pat kaip Vidurio ir Rytų Europoje, tebevyksta aktyvūs inteligentijos, kaip atskiros visuomenės grupės, moksliniai tyrimai. Šiame straipsnyje bandoma aiškintis, kaip lietuvių inteligentija naudojo viešąjį diskursą formuojantis grupinei tapatybei XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje; kaip inteligentija, remdamasi

RAKTAŽODŽIAI: inteligentija, viešasis diskursas, tapatybė, savivoka, XIX a.

KEY WORDS: intellectuals, public discourse, identity, self-concept, XIX century.

diskursyviomis praktikomis, siekė save apibrėžti kaip atskirą visuomenės grupę, apibrėžti savo vietą ir vaidmenį modernėjančioje visuomenėje. Straipsnio tikslas – identifikuoti diskursyvias strategijas, kuriomis lietuvių inteligentija XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje siekė paremti savo individualią ir kolektyvinę savivoką. Viešojo diskurso sąvoka vartojama praktiniais tikslais ir apibrėžiama per naudojamų šaltinių atrankos principus. Tai rašytiniai tekstai, skirti plačiajai publikai, visuomenei – spaudos publikacijos, publikuoti kūriniai, kurie buvo plačiai skaitomi ir aptarinėjami Lietuvoje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje. Daroma prielaida, kad ši publicistinio pobūdžio literatūra taip pat buvo inteligentijos – kaip atskiros visuomenės grupės – kuriamoji ir jos savivoką platinanti priemonė.

ĮVADAS

„Ilgajame XIX amžiuje“ modernėjant visuomenei kito jos sudėtis, formavosi naujos visuomenės grupės, kurias siejo tam tikra profesinė kvalifikacija, pragyvenimo šaltiniai, bendrumo jausmas. Tuo metu kaip savitas visuomenės sluoksnius formavosi inteligentija. Inteligentija buvo nauja visuomenės grupė ne tiek pagal formalius požymius, kiek pagal jos kultūrinį ir politinį vaidmenį. Bent buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse inteligentija, kaip taikliai pažymėjo Tamara Bairašauskaitė (Bairašauskaitė 2011: 375) negali būti suvokta atsiejus ją nuo visuomeninių, kultūrinių ir tautinių judėjimų, išryškinusių inteligentijos tautines ir idėjines takoskyras, lėmusias, kad inteligentija nesudarė vieno socialinio sluoksnio, susieto vien korporaciniais ir profesiniais interesais.

Lietuvoje, taip pat kaip Vidurio ir Rytų Europoje, tebevyksta aktyvūs inteligentijos kaip atskiros visuomenės grupės moksliniai tyrimai. Lietuvos istoriografijoje bandoma atskleisti lietuvių inteligentijos, kaip atskiros visuomenės grupės, genezę (Lietuvos istorija 2011: 375–391), apibūdinti inteligentijos socialinę ir profesinę struktūrą (Vėbra 1990: 173–189), išryškinti lietuvių inteligentijos vaidmenį įtvirtinant tautinio valstybingumo pro-

jektą (Balkelis 2012). Šiame straipsnyje siekiama išsiaiškinti, kaip lietuvių inteligentija naudojo viešąjį diskursą formuojantis grupinei tapatybei XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, tuo metu, kai aktyviai kūrėsi ši nauja visuomenės grupės. Kitaip nei dauguma kitų socialinių grupių, inteligentija buvo ir yra viešojo diskurso grupė. Remdamasi diskursyviomis praktikomis, inteligentija siekė save apibrėžti kaip atskirą visuomenės grupę, apibrėžti savo vietą ir vaidmenį modernėjančioje visuomenėje. Kitaip tariant, viešasis diskursas taip pat yra inteligentijos savi-refleksijos išraiška – būtent tai, *ka* pati inteligentija laikė svarbiu išskirti ir *kaip*, kokiomis kryptimis formuoti grupinę tapatybę. Straipsnio tikslas – identifikuoti diskursyvias strategijas, kuriomis lietuvių inteligentija XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje siekė paremti savo individualią ir kolektyvinę savivoką.

Dauguma tyrinėtojų, bandę apibrėžti diskurso sąvoką ir teorines jos implikacijas, priversti pripažinti, kad keletą pastarųjų dešimtmečių šis terminas labai madingas ir dažnai vartojamas, tačiau arba labai miglotas, arba turi skirtingus, dažnai vienas kitam prieštaraujantius apibrėžimus (Jorgensen 2002: 34; Telešienė 2005: 3). Šiame tyrime viešojo dis-

kurso sąvoka visų pirma vartojama praktiniais tikslais ir apibrėžiama per naudojamų šaltinių atrankos principus. Tai rašytiniai tekstai, skirti plačiajai publikai, visuomenei, – spaudos publikacijos, publikuoti kūriniai, kurie buvo plačiai skai-

tomi ir aptarinėjami Lietuvoje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje. Daroma prielaida, kad ši publicistinio pobūdžio literatūra taip pat buvo inteligentijos – kaip atskiros visuomenės grupės – kuriamoji ir jos savivoką platinanti priemonė.

INTELIGENTIJOS SAVĖS IR SAVO VAIDMENS PRISTATYMAS

Kaip Vidurio ir Rytų Europoje, taip ir Lietuvoje inteligentija negali būti suvokta atsiejus ją nuo visuomeninių, kultūrinių ir tautinių sąjūdžių, išryškinusių jos tautines ir idėjines takoskyras. Todėl pirmieji lietuviški periodiniai leidiniai pirmiausia buvo orientuoti į tautinės idėjos sklaidą, o tik po to atliko lietuvių inteligentijos konsolidacijos uždavinius. Lietuvių inteligentai, pradėję leisti pirmą nelegalų lietuvių periodinį leidinį „Aušra“ (1883–1886), išskėlė tikslą „platinti Lietuvių apszvietimą per lietuviską kalbą“ (Basanavičius 1883: 4). Laikraščio redaktoriai ir bendradarbiai pirmiausia siekė įrodyti, kad egzistuoja savarankiška lietuvių tauta, savo individualybe ne tik prilygstanti kitoms tautoms, bet pagal kai kuriuos parametrus netgi neturinti sau lygių (seniausia kalba, garbinga praeitis). Tai, kad lietuvių inteligentija pirmiausia orientavosi į tautinių idėjų sklaidą, o ne į savos grupės savikūros procesus, puikiai galėtų iliustruoti ir tas faktas, kad periodiniame leidinyje „Aušra“ beveik nevartojamas terminas „inteligentija“. Bajoriškos kilmės laikraščio bendradarbis Stanislovas Raila savo straipsnyje pavartojęs terminą „inteligencija“² net laikė būtinu skliaustuose paaiškinti, *ka* reiškia šis žodis. Anot Railos, „inteligencija“ – tai „mokėti vyrų“ (Raila 1883: 52).

Tuo tarpu kitas lietuviškas nelegalus periodinis leidinys „Varpas“ (1889–1905) siekė žadinti ir ugdyti ne vien tautinę savimonę, propaguoti tautinės kultūros ir ekonomikos plėtojimo idėjas, bet ir sutelkti pasaulietinę inteligentiją³. Vienas pirmųjų šio laikraščio redaktorių Vincas Kudirka, tuo metu Varšuvos universiteto lietuvių studentų draugijos „Lietuva“⁴ narys, vienam iš buvusių „Aušros“ redaktorių Jonui Basanavičiui aiškino: įsteigdami laikraštį, „norėtume męs labai susinešti su lietuviška dirbančia inteligencija“ (Kapsukas 1903: 285). O viename pirmųjų laikraščio numerių V. Kudirkos bendradarbis Juozas Adomaitis-Šernas konstatavo: „uždėjome „Varpą“ dėl to tik, kad ne turėjome iksziolaik tinkancio laikrasczio dėl inteligencijos, dėl kurios lietuviszkas laikrascztis pagal musu nūmone rodēs reikalingu“ (Adomaitis-Šernas 1889: 55). Laikraštis „Varpas“ puikiai atliko liberaliosios inteligentijos idėjinės-politinės bei organizacinės konsolidacijos uždavinius, vėliau tapo Lietuvių (Lietuvos) demokratų partijos idėjinio steigimosi pamatu (Miknys 1995: 20).

Be to, laikraščio „Varpo“ aplinkoje jau ryškėjo pirmieji lietuvių inteligentijos kalbėjimo *sau* ir *kitiems* požymiai. Būtent „Varpo“ bendradarbiai laikė būtinu leisti atskirą periodinį leidinį, kuris atitiktų

mesianistinę inteligentijos funkciją – rūpintis kitų socialinių sluoksnių, pirmiausia valstietijos, ekonomine ir socialine gerove. Jau 1890 m., praėjus vos metams po laikraščio „Varpas“ pasirodymo, buvo pradėtas leisti periodinis leidinys „Ūkininkas“, kuriame buvo platinamos mokslo žinios, reikalingos žemės ūkio bei su juo susijusioms šakoms (sodininkystei, daržininkystei, bitininkystei) modernizuoti. O vienas aktyviausių laikraščio „Ūkininkas“ bendradarbių buvo Adomaitis-Šernas, kurio publicistiniai straipsniai sudarė savotišką populiarią sistemine savišvietos bibliotekėlę⁵.

Po 1904 m., Rusijos imperijos valdžiai leidus leisti periodinę spaudą lotyniškais rašmenimis, lietuvių inteligentija ėmėsi dvejopų uždavinių.

Pirmiausia ji siekė skirtingos idėjinės krypties periodinius leidinius vis labiau „priartinti“ platesniems visuomenės sluoksniams. Todėl 1907 m. Jurgis Šlapelis laikė būtinu dalyku parengti ir išleisti „Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynėlį“, skirtą tiems, kurie „skaitydami lietuviškai parašytus laikraščius ir knygas, užaina nemaža nesuprantamų žodžių, kurie paimti iš svetimų kalbų, arba kad lietuviškai, tai taip siaurai tevertojami, kad kito krašto žmogus negali jų suprasti“ (Šlapelis 1907: 43).

Kita vertus, XX a. pirmaisiais dešimtmečiais dalis lietuvių inteligentijos tęsė jau „Varpo“ redakcijos sumanymą leisti vis daugiau profesinių leidinių, skirtų

specializuotiems valstietijos poreikiams, žemės ūkio reikalams. Jau 1905 m. Vilniuje pradėtas leisti pirmasis legalus lietuvių kalba žemės ūkio specializuotas leidinys „Lietuvos bitininkas“, kurį redagavo konfesinės inteligentijos atstovas Juozapas Ambraziejus (Ambroževičius) (1855–1915) – vienas iš „Sajungos lietuvių kalbai Romo katalikų bažnyčiose gražinti“ narių. Be publikacijų specifiniais bitininkystės klausimais, šiame periodiniame leidinyje buvo spausdinami ir rašiniai apie ūkininkavimą, gyvulių ir paukščių auginimą, pievų priežiūrą, žuvų veisimą, nemažai vietos buvo siejama ir su bitininkyste susijusiomis žemės ūkio šakoms (sodininkystei, daržininkystei, augalininkystei). Tačiau daugiausia dėmesio periodinio leidinio redaktorius vis dėlto skyrė religijos, švietimo, dvasinio ugdymo temoms bei kovai už lietuvių kalbos vartojimą per pridėtines pamaldas Vilniaus ir Vilniaus gubernijos bažnyčiose. Neatsitiktinai jau po metų (1906) buvo pakeistas laikraščio „Lietuvos bitininkas“ pavadinimas į „Šviesa“ (leidinys ėjo iki 1908 m.)⁶. Specializuoto, vien žemės ūkio reikalams skirto periodinio leidinio spragą taip pat puikiai matė Lietuvos demokratų partijos nariai, kurių dalis anksčiau bendradarbiavo laikraštyje „Ūkininkas“. Jau 1907 m. LDP partijos nariai Kazys Grinius, Jonas Masiulis, Jonas Krikščiūnas pradėjo leisti prie „Lietuvos ūkininko“ iš pradžių mėnesinį, vėliau dvisavaitinį priedą „Žemė“⁷.

INTELIĞENTIJOS SUDĖTIS IR RIBOS

Lietuvių inteligentijos įtikėjimas savo asmenine atsakomybe už sėkmingą modernizacijos plėtrą ir visuomenės ateitį

jos savimonėje išugdė savojo išskirtinumo jausmą. Todėl dažnas lietuvių inteligentijos atstovas sąvokos „inteligentija“

vartojimą siekė įtvirtinti viešajame diskurse. Pavyzdžiui, Jonas Basanavičius jau 1898 m. laikraštyje „Varpas“ išreiškė nuostabumą, kad itin didelė visuomenės dalis nevartoja „mūsų žodžio „inteligentas“, o asmenis, įgijusius aukštąjį išsilavinimą, vadina „apšviestunais, mokintais vyrais“ (Basanavičius 1898: 39). O kiti lietuvių inteligentai, pavyzdžiui, dvasininkas Kazimieras Pakalniškis ir Šlapelis, aktyviai bendradarbiaudami lietuvių periodinėje spaudoje, ėmėsi sąvokos „inteligentas“ vartojimą įtvirtinti platesniuose visuomenės sluoksniuose. Antai Pakalniškis 1905 m. „Lietuvių laikraštyje“ aiškino, kad „mokintas žmogus“ yra „inteligentas“, o „per žodį „inteligentas“ mes supratome tokį žmogų, kurs pabaigė universitetą, akademiją arba kokį institutą, kaip tai gydytojas, juristus (advokatus), inžinierius, kalbininkus (philologus)“ (Pakalniškis 1905: 369). Šlapelis 1907 m., parengęs „Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynėlį“, kuris, kaip minėta, buvo skirtas platesniems visuomenės sluoksniams, taip pat matė būtinybę atskirai paaiškinti, *ką* reiškia žodis „inteligentas“. Anot Šlapelio aiškinimo, „inteligentas – tai pasimokęs, nemaža skaitęs ir suprantąs žmogus“ (Šlapelis 1907: 43). Taigi, anot lietuvių inteligentų teikiamo aiškinimo, atpažinti ir išskirti inteligentiją pirmiausia siūlyta pagal formalųjį išsilavinimo cenzą bei išsilavinimą atitinkančią profesinę veiklą.

Tačiau *pati* inteligentija formalųjį išsilavinimo cenzą nelaikė svarbiu – tiesiog jo turėjo pakakti norint sėkmingai atlikti inteligentijai priskiriamą socialinį vaidmenį bei veikti lietuvių tautiniame judėjime. Todėl pirmiausia Basanavičius⁸, o

vėliau ir Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė akcentavo, kad svarbiausias lietuvių inteligento atpažinimo rodmuo yra jo tautinė veikla. 1910 m. Kymantaitė-Čiurlionienė retoriškai ir taikliai klausė:

Kas gi vadinti inteligentu? Rodos, prastas klausimas, bet dėlto kėblus atsakyti. Jei inteligentais teskaitysime tuos, kurie yra išėję aukštąjį kurį ar bent vidurinę mokyklą, tai terusime aplenkti visus tuos, kurie dar ir be diplomų, bet savo inteligencija, apsišvietimu, prityrimu ir mitrumu, yra ne menkesni už diplomuotusius. Ypač mums lietuviams toks inteligentijos apribojimas netiktų. Mes turime savo tautos atgijimo istorijoje žmonių, neturėjusių diplomų, bet inteligentiškai pasidarbavusių. Taigi skaitykime inteligentais ir kelias klases teišėjusius. Tiesa, toks apribojimas nebus tikslus, bet jis apims visus, savo protu ir apšvietimu pakilusius augščiau minios. Artojo akyse kiekvienas ragavęs mokslo ir delto nebevargstą rankų darbu yra „mokyta“, šviesesnis už jį (Kymantaitė-Čiurlionienė 1910: 5).

Reikėtų konstatuoti, kad XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių tautiniame diskurse tautiškai angažuota lietuvių inteligentija nesiėmė įvesti vidinių riboženklių. Kaip tik atvirkščiai: susirūpinimą visuomenės problemomis papildydama rūpesčiu nacionaline kultūra, o įsisąmonintą atsakomybę liaudžiai paversdama atsakomybe etninei bendruomenei, ji stengėsi pritraukti į tautinės inteligentijos gretas asmenis nepriklausomai nuo jų socialinės padėties, lyties, idėjinių ir pasaulėžiūrinių nuostatų.

Jau „Aušros“ leidimo laikais būta kelių bajorijos sėkmingo įsitraukimo į besiformuojančios lietuvių inteligentijos gretas pavyzdžių: Mečislovas Davainis-

Silvestraitis, Stanislovas Didžiulis, Stanislovas Raila, Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis, Gabrielė Petkevičaitė-Bitė. O kai kurie lietuvių visuomenės veikėjai buvo įsitikinę, kad bajorijos kultūrinės elgsenos modelius įmanoma, o kita vertus, ir būtina panaudoti lietuviškosios inteligentijos formavimui(-si).

Pakalniškis siūlė atsisakyti žmogaus vertinimo pagal jo socialinę kilmę: „Szendieną žmogus vertinimas yra sprendžiamas <...> ne pagal „szlachetiszku titulų ir privilegijų“, bet pagal „jo izminties, proto ir apszvietimo“ (Pakalniškis 1893: 123). Iškeltas argumentas, kad individo vertinimas privalo būti paremtas jo įgytu išsilavinimu, protiniais gebėjimais ir žmogiškosiomis vertybėmis, o ne socialine kilme, taip pat buvo naudojamas siekiant matyti bajoriją besiformuojančios lietuvių inteligentijos sudėtine dalimi. Pakalniškis, taip pat kaip Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis, buvo įsitikinęs, kad bajorija, išitraukusi į modernią lietuvių tautą, galėtų prisidėti prie lietuviškosios inteligentijos kaip atskiro socialinio sluoksnio formavimosi (Žemkalnis 1900: 32). Landsbergio-Žemkalnio manymu, susiklosčiusiomis sąlygomis buvo nedaug valstiečių, turėjusių aukštąjį išsilavinimą, kurie galėtų kurti ir stiprinti lietuviškąją inteligentiją. Be to, jo teigimu, bajorijos įtraukimas į lietuvių inteligentijos gretas leistų paneigti kai kurių lenkų visuomenės atstovų teiginius, jog lietuvių tautinis judėjimas – tai tik socialinė valstiečių ir bajorų kova, o ne savarankiškas, *savus tikslus* turintis tautinis judėjimas⁹. Panašios nuostatos laikėsi ir Aleksandras Dambrauskas-Jakštas, kurio manymu, bajorijos

dalyvavimas kuriant lietuvių inteligentiją „įneštų gi į mūsų eiles naujas sylas, aukštesnę proto kultūrą didesnį aptrynimą ir eleganciją draugijinio gyvenimo“ (Dambrauskas-Jakštas 1904: 12).

Be to, Dambrauskas-Jakštas, taip pat kaip dauguma konfesinės inteligentijos atstovų, primygtinai reikalavo, kad į lietuvių inteligentijos gretas įsitrauktų bajoriškos kilmės moteriškosios lyties atstovės. Jau XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių inteligentijos gretose aktyviai dirbo bajoriškos kilmės rašytojos Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Šatrijos Ragana, Sofija Kymanaitė-Čiurlionienė. Tad dažnas lietuvių inteligentas, nurodydamas minėtus pavyzdžius, skatino ir valstietiškos kilmės visuomenės dalį rūpintis moterų lavinimu. Daugelio lietuvių inteligentų manymu, geresnis moterų išsilavinimas taip pat skatintų sėkmingiau įgyvendinti tautinės šeimos projektus bei sustabdyti lietuvių inteligentijos tautinių nuostatų kaitą, dažnu atveju sudarant santuokas su išsilavinusiomis, bet kitai etninei bendruomenei atstovaujančiomis moterimis (Marcinkevičienė 1999: 104–106).

Reikėtų pažymėti, kad dėl vieno pagrindinių lietuvių inteligentijos tikslų – plėsti tautinį susipratimą visuomenėje – iš pradžių „Varpo“, o vėliau periodinio leidinio „Viltis“ idėjinė aplinka skatino atsisakyti tarp inteligentijos pradėjusių ryškėti dalybų – ar pasaulietinė, ar dvasinė inteligentija turėtų imtis vadovaujamo lietuvių tautiniam judėjimui vaidmens. Vienoje pirmųjų laikraščio „Varpas“ publikacijų buvo pripažįstama, kad dvasininkai „szindien yra beveik vienatine inteligencija, reikalus ir gyvenimą žmoniu savo apygardos pažįstanti, kaipo

drauge gyvenanti“ (Isz tevyniszkes dirvos 1889: 8). Po dvidešimties metų tą pačią mintį taip pat dėstė kitas lietuvių periodinis leidinys „Viltis“, kuris buvo sėkmingo pasaulietinės ir dvasinės inteligentijos bendradarbiavimo pavyzdys: „Taigi, kol neturime svietiško inteligentijos sodžiuje, reikia manytis dvasišką. Ji, žinoma, pilnai visuose dalykuose negali atstoti svietiškosios, įgijusi specialinius mokslus, bet vis dėlto kol kas gali

ją pavaduoti tečiau viena sąlyga: jei dvasiškoji inteligentija imsis pati šviestis, įgydama ir skaitydama tam tikrą literatūrą“ (Sodžiaus inteligentija 1909: 1).

XX a. pirmaisiais dešimtmečiais lietuvių inteligentijai buvo svarbesnė kito pobūdžio problema – kaip papildyti pačios lietuvių inteligentijos gretas, todėl buvo siekiama kiek įmanoma „sušvelninti“ pradėjusias ryškėti takoskyras tarp konfesinės ir pasaulietinės inteligentijos.

„PRARASTOSIOS INTELIGENTIJOS“ PROBLEMA IR JOS SPRENDIMO BŪDAI

Dėl Rusijos valdžios vykdomos socialinės ir tautinės politikos XIX a. antroje pusėje dažnas lietuvis buvo priverstas ieškotis tarnybos kitose Rusijos Imperijos gubernijose. Tad buvusiose LDK žemėse inteligentijos struktūra plėtojosi gana vienašališkai ir daug lėčiau, nei to reikėjo visuomenės modernėjimo sąlygomis. Šiaurės vakarų krašto švietimui nepalanki valdžios politika – atsisakymas kurti aukštąsias mokyklas, tautiniai, luominiai ir turtiniai suvaržymai – ribojo visuomenės galimybes išugdyti kvalifikuotų specialistų. Kaip pažymėjo Rimantas Vėbra, XIX a. pabaigoje svarbiausia lietuvių inteligentijos profesinė grupė buvo dvasininkai. Orientaciją į teisę ir mediciną, humanitarinio išsilavinimo nepopuliarumas, mažas technikos sričių specialistų poreikis, suvaržytos galimybės įsidarbinti administraciniame aparate lėmė lietuvių kūrybinės, techninės ir karinės inteligentijos trūkumą.

Šiaurės vakarų krašte patekti į valstybės tarnybą buvo labai sudėtinga (išskyrus žemiausias, mažiausiai apmoka-

mas raštininkų padėjėjų ir panašias pareigas). Kitose Rusijos Imperijos gubernijose baigusieji universitetus galėjo užimti aukštesnius valstybinius postus. Didesnę galimybę dirbti Šiaurės vakarų krašte turėjo vadinamųjų laisvųjų profesijų asmenys, t. y. medikai, teisininkai. Todėl neretas lietuvių inteligentas, pradėjęs studijuoti humanitarines specialybes, pereidavo į kitą. Chrestomatinis yra Basanavičiaus pavyzdys, kai jis, pradėjęs studijuoti Maskvos universitete istorijos-filologijos fakultete, perėjo į medicinos fakultetą. Kita vertus, pabaigusiems mokslus ir atvykusiems į Šiaurės vakarų kraštą jauniems specialistams buvo nelengva konkuruoti su ilgiau dirbančiais, didesnę patirtį ir garantuotą klientūrą turinčiais kitų tautų specialistais. Tad jau 1905 m. „Vilniaus žiniuose“ buvo raginta sudaryti sąlygas įsidarbinti lietuvių profesinės inteligentijos atstovams. Pavyzdžiui, buvo siūlyta įsteigti privačias ligonines ir mokyklas, kuriose galėtų dirbti lietuvių kilmės gydytojai ir mokytojai (Kodėl Lietuvoje maža inteli-

gentų 1905: 1), o lietuvių inteligentijai siūlyta „nesigėdyti“ užimti valsčių raštininkų vietas bei būtinai įsteigti informacijos biurą apie galimas darbo vietas Šiaurės vakarų krašte (Tebunie Lietuvoje pirmenyستė saviesiems 1905: 1).

Lietuvių (Lietuvos) demokratų partijos atstovai siūlė lietuviškai kalbančius inteligentus telkti profesiniu pagrindu – steigti profesinius leidinius bei burtis į profesines draugijas. Viename iš vedamųjų „Lietuvos žinių“ straipsnių buvo aiškiai deklaruota, jog „matome čia ne vien profesionalėsių reikalų aprūpinimo norą, bet kas svarbiausio naujos inteligentijos atsiradimą“ (1909: 2). Tiesa, profesinei spaudai atsirasti Lietuvoje ilgą laiką nebuvo poreikio, nes negausūs lietuvių inteligentijos profesinių grupių atstovai žinių ir informacijos poreikį patenkėdavo pasaulietinio pobūdžio laikraščiais ir žurnalais. Puikiai tai iliustruoja mokytojams skirto periodinio leidinio sumanymo įgyvendinimas.

Lietuvių demokratų partijos iniciatyva 1905 m. susikūrusią Lietuvių mokytojų sąjungą (toliau – LMS) pirmiausia reikėtų vertinti kaip politinę, o ne profesinę organizaciją. Jau pirmajame lietuvių mokytojų suvažiavime, kuris įvyko 1905 m. rugsėjo 11–12 d., buvo deklaruota, jog LMS pirmiausia ves „kovą už politikišką Lietuvos laisvę, be kurios negalima bus įvykdyti be apšvietimo reorganizacijos“ (Kudirka 1925: 7). LMS nariai taip pat aktyviai dalyvavo Didžiajame Vilniaus seime (1905 m. gruodžio 4–5 d.), o priimtus Seimo nutarimus svarstė antrajame mokytojų suvažiavime. Antrajame mokytojų suvažiavime (1905 m. gruodžio 7 d.), kuris įvyko iš karto po Didžiojo Vil-

niaus seimo, buvo „nutarta leisti specialią pedagogišką dvisavaitinį laikraštį“ (ten pat: 7). LMS tarybai buvo pavesta parengti laikraščio detalią programą ir surasti lėšų laikraščio leidybai. Tačiau jau trečiajame lietuvių mokytojų suvažiavime (1906 m. balandžio 5 d.) buvo nuspręsta atskiro laikraščio nebeleisti, o mokytojų profesinius interesus aptarti laikraštyje „Vilniaus žinios“. Tik nustojus eiti vienam pirmųjų lietuvių legalių periodinių leidinių Lietuvos demokratų partijos nariai pradėjo leisti prie savo partijos spaudos organo „Lietuvos ūkininkas“ atskirą priedą „Mokykla“ (1909–1914), kuriame daugiau dėmesio buvo skirta auklėjimo ir mokymo klausimams, lietuvių kalbos įvedimo į pradinių ir vidurinių mokyklų mokymo programas problemoms, nei mokytojų profesiniams interesams. Jau 1910 m. „Mokyklos“ redaktorius Matas Šalčius aiškiai deklaravo, kad leidinyje bus „talpinami ir pedagogiškai straipsniai ir populiariški rašyti, suprantami žmonėms, ne tik mokytojams“ (I skaitytojus 1910: 45).

XX a. pirmaisiais dešimtmečiais atskirus leidinius pavyko išleisti vienai gausėsių lietuvių inteligentijos profesinių grupių – dirbantiems medicinos srityje. Dalis lietuvių inteligentų, turėjusių medicininę išsilavinimą, matė poreikį ne vien spręsti bendras tautinės veiklos problemas, bet ir pamažu užsiėmė profesinių interesų, profesinės kvalifikacijos tobulinimo žinių sklaida, profesijos socialinio įvaizdžio kūrimu. Pavyzdžiui, 1911–1912 m. Maskvos lietuvių farmacininkų kuopelė pradėjo prie jaunimui skirto žurnalo „Aušrinė“ leisti atskirą priedą „Farmaceutų reikalai“¹⁰. 1912 m.

Kazys Grinius, turėjęs gydytojo specialybę, prie laikraščio „Lietuvos ūkininkas“ įsteigė priedą „Sveikata“ (ėjo iki 1915 m.). Tiesa, šis periodinis leidinys tik iš dalies buvo orientuotas į gydytojų profesinius interesus, daugiausia dėmesio Grinius skyrė visuomenės informavimui – kaip apsisaugoti bei gydyti įvairaus pobūdžio ligas. O pirmasis lietuvių kalba periodinis leidinys, kuris siekė sutelkti dirbančius medicinos, veterinarijos, farmacijos ir gamtos mokslų srityse, buvo pradėtas leisti tik 1913 m. Redaktorius Stasys Matulaitis jau pirmajame „Medicina ir gamta“ numeryje aiškiai apibrėžė, jog „skaitlingiausia lietuvių šviesiomenes dalis užsiima minėtomis šakomis. Pavieniui eidami, nieko nuveikti neįstengsime. Bet kuopon prie savo laikraščio susipetę, daug naudingo galėsime nuveikti ir padaryti ir savo mokslo šakoms, ir savo profesijai ir savo šaliai. Sujungėme į vieną laikraštį minėtas šakas grynai praktišku būdu. Pavieniui ne

viena iš tų grupių neįstengia dar turėti savo laikraščio, kaip yra kitose tautose“ (Nuo Redakcijos 1913: 2).

Reikėtų pažymėti, kad iki pat Pirmojo pasaulinio karo šalia idėjinės poliariacijos bei pirmųjų bandymų atsiliepti į profesinius poreikius lietuvių inteligentija *ėmėsi vėl susitelkti*. Tiesa, inteligentija jau iškėlė kitokius sutelktumo principus, paremtus *ne vien* arba, tiksliau, *ne tiek* tautinės idėjos sklaida. 1914 m. periodinio leidinio „Vairas“ sumanymas jau buvo visiškai kitoks:

įsteigti inteligentams tokį spaudos organą, kurio ligšiol neturėjome. Visas publicistų dėmesys buvo kreipiamas į kitų taisyką, į kitų dosninimą, ir visai buvo užmirštas vidurinis inteligento asmuo. Nuo mūsų inteligentijos sielos bei dvasios atgimimo pareina visos tautos atgimimas. Inteligentija tai minių druska. Norėdami kitus reformuoti, privalome visų pirma save auklėti ir išauklėti: tik tada būsime išpildę inteligentų pareigą (Kaip tos pavėsmės 1914: 2).

INTELIGENTIJOS SAVIKRITIKOS PRADŽIA

Reikėtų pažymėti, kad XX a. pirmųjų dešimtmečių tautiniame diskurse pamažu buvo einama inteligentijos savikritikos link. Lietuvių inteligentijos silpnybės ir problemas, kurias amžių sandūroje pastebėjo Vincas Kudirka, dabar jau viešai ėmė aptarinėti vis daugiau rašytojų ir publicistų. Anot Tomo Balkelio, tai liudija lietuvių judėjimo naujumą ir pastangas ieškoti socialinės ir politinės elito tapatybės. Pirmiausia buvo pradėta kritikuoti inteligentijos socialinė izoliacija ir polinkis į miesčionišką gyvenimo stilių. Anot Griniaus, ši problema „yra mūsų varga-

nos, nekultūringos kilmės“ pasekmė. Išsimokslinę ūkininkų sūnūs, įgiję daktarų, inžinerių ir teisininkų diplomus, išugdė niekintį ir argonatišką požiūrį į savo neišilavinusius tautiečius“ (Grinius 1905: 1). Kita vertus, lietuvių inteligentijai sau priskirtas lietuvių tautinės visuomenės elito vaidmuo mainais už šį vaidmenį kėsinosi į jos privačią erdvę trindamas ribas tarp inteligentijos viešo ir privataus gyvenimo. Jau 1910 m. Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė, viena pirmųjų atskirame veikale pateikdama „kritišką žvilgsnį į lietuvių inteligentiją“, priekaiš-

tavo, kad inteligentija, pati kilusi iš kaimo, labai greitai „išponėjo ir nutuko“ pamišdama savo pareigas tautai. Lietuvių inteligentija net kaltinta tuo, jog visai nemoka ilsėtis ir sau tinkamų pramogų pasirinkti. Esą geriausiu atveju inteligentija „įjunksta į vieną dvasiško pobūdžio pramogą – į preferansą“, tačiau kur kas blogiau tai, kad inteligentija, kuri „daugiau geria, daugiau ir gardžiau valgo, ilgiau miega ir painiau kortomis lošia“, o tokiu savo pavyzdžiu tvirkina liaudį (Kymantaitė-Čiurlionienė 1910: 25).

Taigi XX a. pirmaisiais dešimtmečiais šalia inteligentijai deklaruojamo pagrindinio vaidmens formuojantis lietuvių tautinei visuomenei lietuvių inteligentija pradėjo rūpintis savo pačios kolektyvinės tapatybės konstravimu ir gryninimu, „saviugda“ įsisažmonintai misijai, o tai puikiai rodo minėtas laikraščio „Vairas“ leidybos sumanymas. Tiesa, pastarasis uždavinys, tiksliau, ypatingas dėmesys šiam uždaviniui buvo skirtas vėlesniais laikais, jau įtvirtinus tautinio valstybingumo projektą.

IŠVADOS

Lietuvių inteligentija, taip pat kaip Vidurio ir Rytų Europos, negali būti suvokta atsiejus ją nuo visuomeninių, kultūrinių ir tautinių sąjūdžių, išryškinusių jos tautines ir idėines takoskyras. Todėl pirmieji lietuviški periodiniai leidiniai pirmiausia buvo orientuoti į tautinės idėjos sklaidą, o tik po to atliko lietuvių inteligentijos konsolidacijos uždavinius. Tačiau jau XIX a. 9 dešimtmetyje laikraščio „Varpo“ aplinkoje pradėjo ryškėti pirmieji lietuvių inteligentijos kalbėjimo *sau* ir *kitiems* požymiai. Taip pat galima paaiškinti palyginti ankstyvą periodinių leidinių, skirtų vien valstiečiams, atsiradimą. Pirmiausia tai rodo, kad lietuvių inteligentija įtikėjo savo asmenine atsakomybe už sėkmingą modernizacijos plėtrą, mokslo žinių sklaidimą visuomenėje, savo išskirtiniu gebėjimu visuomenę daryti tobulesnę ir laimingesnę.

O kitokio pobūdžio profesinei spaudai atsirasti Lietuvoje ilgą laiką nebuvo poreikio, nes negausūs lietuvių inteligentijos profesinių grupių atstovai žinių

ir informacijos poreikį patenkino pasaulietinio pobūdžio laikraščiais ir žurnalais. Puikiai tai iliustruoja mokytojams skirto periodinio leidinio sumanymo įgyvendinimas. Dalis lietuvių inteligentų, turėjusių medicininį išsilavinimą, matė poreikį ne vien spręsti bendras tautinės veiklos problemas, bet ir pamažu užsiėmė profesinių interesų, profesinės kvalifikacijos tobulinimo žinių sklaida, socialinio profesijos įvaizdžio kūrimu.

Reikėtų pažymėti, kad iki pat Pirmojo pasaulinio karo šalia idėjinės poliariacijos bei pirmųjų bandymų atsiliiepti į profesinius poreikius lietuvių inteligentija ėmėsi vėl telktis. Tiesa, jau iškeliami kiti sutelktumo principai, paremti *ne vien* arba, tiksliau, *ne tiek* tautinės idėjos sklaida. 1914 m. periodinio leidinio „Vairas“ tikslas jau buvo visiškai kitoks – nukreiptas į inteligentijos, kaip atskiro *visuomenės sluoksnio, pažinimą, tobulinimą, savęs vertinimą*, o ne vien į specifinių funkcijų įgyvendinimą.

Taigi XX a. pirmaisiais dešimtmečiais šalia inteligentijai deklaruojamo pagrindinio vaidmens formuojantis lietuvių tautinei visuomenei lietuvių inteligentijos neapleido jos pačios kolektyvinės tapybės konstravimo ir gryninimo rūpesčiai, greta nepaliaujamai deklaruojamo rūpesčio tauta, tapo svarbu rūpintis pačia savimi – saviugda įsisaŕmonintai misijai:

pradedant lietuvių inteligentijos definicijos nusakymu ir baigiant elgesio normų šlifavimu bei savidisciplinuojančių strategijų kūrimu. Tiesa, pastarasis uždavinys, o tiksliau, ypatingas dėmesys šiam uždaviniui buvo skirtas vėlesniais laikais, jau įtvirtinus tautinio valstybingumo projektą.

Literatūra

1889. Isz tevyniszkes dirvos, *Varpas* 1: 8.
1904. Mokslo skyrius. Kalbos dalykai (Rašomosios kalbos kritikai), *Varpas* 1: 11.
1905. Kodėl Lietuvoje maža inteligentų, *Vilniaus žinios* 17: 1.
1905. Tebunie Lietuvoje pirmutinystė saviems, *Vilniaus žinios* 96: 1.
1907. Nuo Redakcijos, *Žemė* 1: 1.
1909. *Lietuvos žinios* 59: 2.
1909. Sodžiaus inteligentija, *Viltis* 45: 1.
1910. Į skaitytojus. *Mokykla* 8: 45.
1913. Nuo Redakcijos, *Medicina ir gamta* 1: 2.
1914. Kaip tos paversmės, *Vairas* 1: 2.
- Adomaitis-Šernas Juozas. 1889. Audiatur et altera pars, *Varpas* 4: 55.
- Bairišauskaitė Tamara. 2011. Inteligentijos gimimas. *Lietuvos istorija, Devynioliktas amžius; visuomenė ir valdžia*: 375–391. Vilnius: Baltos lankos.
- Balkelis Tomas. 2012. *Moderniosios Lietuvos kūrimas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Basanavičius Jonas. 1883. Priekalpa, *Auszra* 1: 4.
- Basanavičius Jonas. 1898. Iš šiaurii padangės, *Varpas* 3: 39.
- Čiurlionienė (Kymantaitė) Sofija. 1910. *Lietuvoje (kritikos žvilgsnis į Lietuvos inteligentiją)*. Vilniuje: Juozapo Zavadzko spaustuvės išleidimas Vilniuje.
- Dambrauskas-Jakštas Aleksandras. 1904. *Vienybė ar separatizmas? Atsakymas kritikams „Lietuvių balso“*, Shenandoach: Lietuvių katalikų spaudos bendrijų spaustuvėje.
- Grinius Kazys. 1905. Pažinkime patys save, *Vilniaus žinios* 122: 1.
- Gudienė Vilma; Stankūnienė Asta. 2006. Lietuvių farmacijos specialistų visuomeninė veikla carinėje Rusijoje XX a. pradžioje. *Tiltai* 3: 35.
- Jorgensen Michael, Phillips Louis. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London, Thousand Oaks, New Delhi.
- Kapsukas Vincas. 1903. „Varpo“ užgimimas (1884–1888), *Varpas* 12: 285.
- Kudirka Vytautas. 1925. Lietuvos mokytojų profesinės sąjungos istorijos bruožai. 5–25. *Mokykla ir gyvenimas 1905–1925 m. Lietuvos mokytojų profesinės sąjungos 20 metų sukaktuvėms paminėti jubiliejinis numeris*.
- Landsbergis-Žemkalnis Gabrieliūs. 1893. Audiatur et altera pars, *Varpas* 1: 8.
- Landsbergis-Žemkalnis Gabrieliūs. 1897. Lietuviško bajoro prakalba, *Varpas* 6: 97.
- Landsbergis-Žemkalnis Gabrieliūs. 1900. Cives! Reddite, quod debetis! *Varpas* 4: 32.
- Marcinkevičienė Dalia. 1999. *Vedusiųjų visuomenė: santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje – XX amžiaus pradžioje*. Vilnius: Vaga.
- Miknys Rimantas. 1995. *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*. Vilnius: A. Varno personalinė įmonė.
- Pakalniškis Kazimieras. 1893. Musų bajorai, *Žemajčių ir Lietuvos apžvalga* 16: 123.
- Pakalniškis Kazimieras. 1905. Keletas žodžių aplink klausimą: „Delko musų inteligentai bėga iš Lietuvos į svetimus kraštus“, *Lietuvių laikraštis* 27: 369.
- Raila Stanislovas. 1883. Iš Lietuvos, *Aušra* 2: 52.
- Šlapelis Jurgis. 1907. *Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynėlis. Skaitytojams palengvinimas*. Tilžė: E. Jagogasto spaustuvė.
- Telešienė Asta. 2005. Kritiškosios diskurso analizės metodologinių principų taikymas sociologiniuose tyrimuose, *Filosofija, Sociologija* 2: 1–13.
- Vėbra Rimantas. 1990. *Lietuvių visuomenė XIX a. antrojoje pusėje. Socialinės struktūros bruožai*. Vilnius: Mokslas.

Nuorodos

- ¹ Straipsnis parengtas pranešimo „Lietuvių inteligentijos savirefleksija“, skaityto 2017 m. rugšėjo 15 d. IV Lietuvos istorikų suvažiavime „Vasario 16-osios Lietuva: pirmtakai ir paveldėtojai“, pagrindu.
- ² Reikėtų pažymėti, kad lietuvių nelegaliuose periodiniuose leidiniuose skyrėsi žodžio „inteligentija“ vartojimas. Itin dažnai inteligentija buvo įvardijama „inteligencija“. 1904 m. laikraštyje „Varpas“ buvo imtasi šio termino kalbinio sunorminimo. Buvo skatinama vartoti terminą „intelligentai, inteligentija“. (Plačiau žr.: 1904. Mokslo skyrius. Kalbos dalykai (Rašomosios kalbos kritikai), *Varpas* 1: 11.)
- ³ Varšuvos universiteto lietuvių studentų draugija „Lietuva“ taip pat minėjo, kad įsteigdami laikraštį „norėtume mėš labai susinešti su lietuviška dirbančia inteligencija“. Vinco Kudirkos laiškas Jonui Basanavičiui 1888 m. gegužės 19 d. Cit. pagal: Kapsukas Vincas. 1903. „Varpo“ užgimimas (1884–1888), *Varpas* 12: 285.
- ⁴ „Lietuvos“ draugiją įkūrė Varšuvos universiteto studentai lietuviai bei tenykščiai tarnautojai (Vincas Kudirka, Jonas Gaidamavičius, Juozas Kaukas, Jonas Seniūnas, Juozas Bagdonas, Jonas Staugaitis, Jonas Byla, Stanislovas Riauba, Juozas Radziukynas, Juozas Adomaitis-Šernas, Jonas Beržanskis-Klausutis, Juozas Jasulaitis).
- ⁵ Adomaitį-Šerną galima laikyti vienu pirmųjų mokslo žinių populiarintoju. Jam darė įtaką lenkų studentija, plito susižavėjimas konkrečiais gamtos ir visuomenės mokslais, Vakarų pozityvistine ir materialistine filosofija. XIX a. pab. Varšuvoje studijuojantį jaunimą iš Prancūzijos, Anglijos, Vokietijos pasiekė Auguste'o Comte'o ir Johno Stuardo Millo pozityvizmas, Charles'o Darwino natūraliosios atrankos bei evoliucijos teorija. Todėl ypač aukštino mokslo knygų vaidmenį. J. Adomaitis laikė būtinu dalyku išleisti mokslo knygas, pritaikytas mokykloms ir visuomenei, iliustruotas lietuviškais pavyzdžiais bei lietuviška medžiaga, pigiai parduodamas.
- ⁶ Reikėtų pažymėti, kad katalikų dvasininkija leido ir kitus periodinius leidinius, skirtus žemės ūkio darbininkams. Pvz., nuo 1911 iki 1914 m. kaip dvisavaitinis žemės ūkio ir namų ruošos laikraštis Seinuose buvo leidžiamas žurnalo „Šaltinis“ priedas „Artojas“. Jį redagavo Vincas Totoraitis. 1914–1915 m. dvasininkijos leidžiamas laikraštis „Aušra“ leido dvisavaitinį priedą „Mūsų ūkis“, kurį redagavo Petras Kraujalis ir Jonas Stankevičius.
- ⁷ Redaktoriai jau pirmajame laikraščio numeryje pabrėžė, jog pirmiausia bus kalbama „apie žemės klausimą, mokesčius, draugijas (ukės, paskolos, apsidraudimo, vartotojų), ukės, paskoles, apsidraudimo, vartotojų), apie išėivystę, apie amatus, prekybą ir pramonę, apie darbininkus (apsidraudimas nuo senatvės, ligų, luošimo), prieglaudas, savitarpinės pagalbos draugijas“. 1907. Nuo Redakcijos, *Žemė* 1: 1.
- ⁸ 1898 m. periodiniame leidinyje „Varpas“ Basanavičius pateikė tokį lietuvių inteligentijos apibūdinimą: „visus inteligentus šioios ar tokios pakraipos formališkai lengva atskirti: 1) jie kalba lietuviškai; 2) jie platina ir skrieja lietuviystę“. Basanavičius Jonas. 1898. Iš šiaurių padangės, *Varpas* 3: 39.
- ⁹ Landsbergio-Žemkalnio žodžiais: „atsibudimas bajorijos sutvers teip labai pageidautiną lietuvišką inteligentišką šeimyną“, Landsbergis-Žemkalnis Gabrielius. 1897. Lietuviško bajoro prakalba, *Varpas* 6: 97; Landsbergis-Žemkalnis Gabrielius. 1893. Audiatur et altera pars, *Varpas* 1: 8.
- ¹⁰ Reikėtų pažymėti, kad 1905–1906 m. Bostone lietuvių kalba buvo leidžiamas periodinis leidinys „Vaistininkas“. 1910 m. lietuvių farmacininkų kuopelės buvo įsteigtos Maskvoje, 1911 m. – Kijeve. Ypač aktyvi buvo lietuvių farmacininkų kuopelė Maskvoje, kuri skatino sukurti bendrą farmacininkų organizaciją, sukviesti bendrą farmacininkų suvažiavimą bei leisti savo profesinį periodinį leidinį. 1910 m. prie Lietuvių mokslo draugijos jau buvo įsteigta medicinos ir farmacijos sekcija, kuri numatė rinkti medžiagą augalų žinynui, tirti Lietuvos vaistinius augalus ir domėtis liaudies medicina, jos istorija, kurti lietuviškus medicinos ir farmacijos terminus. 1911 m. birželio mėn. lietuvių farmacininkams Vilniuje pavyko sukviesti savo pirmąjį suvažiavimą, antrasis įvyko 1912 m. Maskvoje. Gudienė Vilma, Stankūnienė Asta. 2006. Lietuvių farmacijos specialistų visuomeninė veikla carinėje Rusijoje XX a. pradžioje. *Tiltai* 3: 35.